Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра всесвітньої історії

Дипломна робота бакалавра

з теми: «СТАРОДАВНІЙ ЄГИПЕТ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ: МЕТОДИЧНІ ПРИЙОМИ ВИВЧЕННЯ КУЛЬТУРИ ТА РЕЛІГІЇ»

Виконала: студентка IV курсу
спеціальності 014 Середня освіта (Історія)
денної форми навчання
ДРАЖНЬОВСЬКА Вікторія Анатоліївна

Науковий керівник:
кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії
БРЕХУНЕНКО Віктор Анатолійович

Рецензент:

Кам'янець-Подільський – 2026

ЗМІСТ

ВСТУП ……... 3

РОЗДІЛ. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА …….. 6

1.1. Історіографія ……..... 6

1.2. Джерельна база …….. 12

Висновки до розділу 1 …….. 16

РОЗДІЛ 2. КУЛЬТУРА І РЕЛІГІЯ СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ …….. 17

2.1. Основні риси культури Стародавнього Єгипту ……. 17

2.2. Релігійні уявлення єгиптян ……... 21

Висновки до розділу 2 …….. 26

РОЗДІЛ 3. МЕТОДИЧНІ ПРИЙОМИ ВИКЛАДАННЯ ТЕМИ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ …….. 28

3.1. Використання традиційних і сучасних методів навчання …….. 28

3.2. Інтерактивні технології та творчі форми роботи учнів …….. 32

Висновки до розділу 3 …….. 41

ВИСНОВКИ …… 44

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ …….. 46

ВСТУП

Актуальність дослідження. На сьогоднішній день шкільна історична освіта переживає період глибоких трансформацій, спрямованих на формування в учнів системи знань, уміння критично мислити, співвідносити минуле з викликами сьогодення та усвідомлювати багатоманітність світових культур. Саме тому звернення до історії Стародавнього Єгипту набуває особливої ваги, адже саме ця цивілізація стала одним із фундаментальних джерел розвитку світової культури, науки й релігійних уявлень.

Її вплив простежується в витоках письма й архітектури, в становленні державності, в перших спробах наукових пояснень природних явищ, а також у традиціях духовного життя. Для здобувачів загальної середньої освіти знайомство зі світом Стародавнього Єгипту – це не просто вивчення фактів, а занурення в багатошарову культуру, яка формує ширший погляд на історію людства та поглиблює розуміння культурної спадщини.

Враховуючи сучасні освітні реформи, що зумовлені вимогами Нової української школи (НУШ), методика викладання історії повинна враховувати психологічні особливості учнів, орієнтуватися на інтерактивні форми роботи, розвиток дослідницької активності та вміння працювати з різними видами джерел. Вивчення культури та релігії Стародавнього Єгипту відкриває широкі можливості для застосування інноваційних підходів: аналізу артефактів, цифрових реконструкцій, роботи з історичними картами, інсценізацій, порівняльних досліджень, створення мініпроєктів.

Проте на практиці вчителі часто стикаються з нестачею конкретних методичних розробок і прийомів, що дають змогу ефективно поєднувати історичний зміст із діяльнісним та компетентнісним підходами. Саме тому розроблення й обґрунтування методичних прийомів, які допомагають якісно та цікаво вивчати культуру й релігію єгиптян, постає як важлива науково-педагогічна проблема.

Крім того, в сучасному інформаційному середовищі, коли школярі легко отримують поверхневі або спотворені знання з інтернету чи масової культури,

особливо важливим є формування критичного ставлення до джерел і здатності відрізняти наукове бачення від міфологізованих образів.

Саме методично грамотне вивчення релігійних уявлень єгиптян, їхніх символів, традицій і світогляду дає змогу глибше осягнути історичні процеси, виховувати толерантність, повагу до інших культур і розуміння різноманіття духовних практик людства. Це сприяє формуванню ціннісних орієнтирів учнів, умінню аналізувати культурні феномени та робити власні висновки на основі історичних джерел.

Актуальність дослідження зумовлена й необхідністю оновлення методичного забезпечення шкільного курсу історії, розширення спектра педагогічних прийомів для вивчення культурно-релігійної спадщини Стародавнього Єгипту, а також потребою в створенні таких підходів, які роблять історію живою, зрозумілою й захопливою для здобувачів освіти. Розробка й апробація ефективних методичних прийомів сприятиме підвищенню якості історичної освіти та реалізації ключових компетентностей, визначених сучасними освітніми стандартами.

Мета дослідження: обґрунтувати та розробити ефективні методичні прийоми вивчення культури й релігії Стародавнього Єгипту у шкільному курсі історії, які сприятимуть формуванню пізнавальної активності, критичного мислення та культурної обізнаності здобувачів освіти.

Відповідно до поставленої мети були висунуті наступні **завдання**:

- проаналізувати особливості історіографії проблеми та джерельної бази;
- проаналізувати основні риси культури Стародавнього Єгипту;
- з’ясувати релігійні уявлення єгиптян;
- проаналізувати особливості використання традиційних та сучасних методів навчання;
- підібрати інтерактивні технології та творчі форми роботи учнів;
- на основі отриманих даних зробити висновки.

Об’єктом дослідження є процес навчання історії в закладах загальної середньої освіти.

Предметом дослідження є методичні прийоми, форми та педагогічні підходи до вивчення культури та релігії Стародавнього Єгипту в шкільному курсі історії.

Хронологічні межі охоплюють період від кінця IV тис. до н. е. до завоювання Стародавнього Єгипту Римською імперією у 30 р. до н. е.

Географічні межі охоплюють територію Стародавнього Єгипту в долині річки Ніл від Середземного моря до першого порога на півдні.

Методи дослідження. У дослідженні використано аналіз науково-методичної літератури та чинних навчальних програм з історії для визначення особливостей викладання теми Стародавнього Єгипту. Застосовано порівняльний метод для зіставлення різних підходів до вивчення культури та релігії у шкільному курсі історії. Використано метод узагальнення з метою систематизації ефективних методичних прийомів навчання.

Апробація результатів роботи відбувалася під час попереднього захисту кваліфікаційних робіт на засіданні кафедри всесвітньої історії 19.05.26.

Практичне значення роботи полягає в тому, що її матеріали можуть використовуватися здобувачами вищої освіти для підготовки до семінарських занять з курсів «Нова та новітня історія країн Європи та Америки», написання курсових і дипломних робіт, а також в освітньому процесі викладання всесвітньої історії у закладах загальної середньої освіти.

Структура роботи відповідає визначеній меті та основним завданням дослідження і складається зі вступу, трьох розділів (поділених на окремі підрозділи), висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг роботи – 48 сторінок, з них основного тексту – 45 сторінок.

РОЗДІЛ 1
ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

1.1. Історіографія

Історіографія вивчення культури та релігії Стародавнього Єгипту – одна з найрозвиненіших галузей світового сходознавства. Сформована під впливом багатонаціональних наукових традицій, вона поєднує археологічні, філологічні, антропологічні та релігієзнавчі дослідження, створюючи широку академічну основу для розуміння єгипетської цивілізації.

В межах радянської та пострадянської наукової школи особливе місце належить працям вчених, які розвивали єгиптологію протягом XX століття. Серед них центральною постаттю був академік М. Коростовцев – один із найвпливовіших українсько-радянських вчених в даній сфері, чия багатогранна наукова спадщина стала фундаментом сучасного вивчення історії, культури, релігії та мови давніх єгиптян [22].

В 1930–1940-х роках у радянській історіографії активно формувалися напрями, пов’язані з дослідженням соціально-економічного устрою Стародавнього Єгипту. Цей етап вирізнявся інтенсивними дискусіями між провідними вченими, таких як В. Струве, М. Никольський, Ю. Перепьолкін, які намагалися визначити місце рабства, роль общинників та характер соціальних відносин у давньоєгипетському суспільстві.

В. Струве одним із перших обґрунтовував концепцію «примітивного рабства», наголошуючи на специфіці залежності виробників у давніх східних цивілізаціях. Його праці 1941 року започаткували широку дискусію щодо термінологічних підходів до розуміння експлуатаційних моделей в Єгипті.

Науковець М. Никольський, зі свого боку, акцентував на важкому становищі общинників, підкреслюючи, що вони також підлягали різним формам примусу і податкового тиску. В цей час формується середовище, в якому згодом розгорнеться наукова діяльність М. Коростовцева [22].

Саме в цьому контексті з’явилася його рання праця «Декрет Сеті I в Наурі» (1939), де він проаналізував структуру храмового господарства та

форми праці, доводячи співіснування рабів-військовополонених і вільних найманих працівників у релігійних інституціях Нового царства. Це дослідження стало важливим внеском у дискусію про змішаний характер економічної системи Єгипту [2].

Протягом наступних трьох десятиліть радянська наукова думка неодноразово поверталася до питання рабовласництва, і впродовж цього часу М. Коростовцев поступово формував власний підхід. В 1960-х роках він виступив із низкою праць, в яких критично переосмислив попередні концепції та запропонував системний метод аналізу. Кульмінацією стала його робота «Досвід застосування системного аналізу в дослідженні ранньокласових суспільств» (1973), де вчений сформулював оригінальне визначення «раннього рабства» як окремої історичної категорії, що передує класичній «античній» моделі рабства. Він підкреслював, що безпосередній виробник перебував в різних типах залежності, які не можна зводити до одномірної соціальної схеми. Його модель стала принципово новим підходом та вплинула на подальшу історіографію давньосхідних суспільств [2].

Дослідження політичної історії Єгипту в радянську добу розвивалися під впливом праць як місцевих, так і зарубіжних фахівців. Значний внесок у систематизацію даних про хронологію династій та особливості царської влади зробив М. Коростовцев, який ґрунтувався на аналізі джерел різних періодів – від Текстів пірамід до греко-римських авторів.

Однією з його ключових праць стала розвідка «Із історії V династії в Стародавньому Єгипті» (1941), в якій вчений розглянув зміщення влади між IV і V династіями, спростувавши популярну серед деяких дослідників гіпотезу про насильницьке повалення династії та підкресливши природний характер історичного переходу. Це дослідження увійшло до класичних праць з історії ранньої монархії Єгипту та стало опорою для подальшого вивчення політичних трансформацій доби Стародавнього царства [8].

Не менш важливими були студії з історичної топографії. В роботі «Скільки років Каїру?» (1971) М. Коростовцев уперше здійснив глибоку

реконструкцію давньої топонімії регіону, довівши, що історія міста сягає щонайменше IV тисячоліття до н.е. Його увага до топоніміки та аналіз географічних назв, що зберегли архаїчні форми давньоєгипетської, коптської та староєврейської мов, внесли вагомий вклад у розвиток історичної географії регіону [8].

Історіографія Єгипту неможлива без вивчення писемних пам’яток, і саме М. Коростовцев став одним із провідних видавців і коментаторів єгипетських текстів XX століття. Його праці відзначаються надзвичайною скрупульозністю, точністю та глибокою філологічною майстерністю [8].

В 1930–1970-х роках він здійснив публікацію низки унікальних джерел: «Декрет Сеті I в Наурі» (1939), видання військового штандарта та стели Рамзеса IV (1947), коментований переклад «Подорожі Ун-Амуна в Бібл» (1960), вступні дослідження до «Пророцтва Неферті» та «Роздумів Хахаперресенба» (1961), публікацію «Ієратичного папірусу №127» – до того невідомого в науковій літературі документа XI ст. до н.е..

Ці роботи значно розширили джерельну базу та дали поштовх до подальших філологічних і історичних інтерпретацій. Особливо високо сучасники оцінили переклад «Подорожі Ун-Амуна», який вирізнявся точністю та збереженням літературності тексту.

Важливо відзначити і участь М. Коростовцева в організації масштабних академічних видань: багатотомної «Історії стародавнього Сходу» та «Культури народів стародавнього Сходу», підготовлених у відділі стародавнього Сходу Інституту сходознавства АН СРСР, де він був керівником. Саме ці видання стали еталоном для сходознавчих студій впродовж десятиліть [8].

Вивчення релігійної системи Єгипту має давню традицію, але саме радянська єгиптологічна школа, представлена працями І. Франк-Каменецького, Е. Матьє, Ю. Францова, а пізніше – М. Коростовцева, надала цій галузі системного характеру.

В 1920-х роках І. Франк-Каменецький аналізував релігію Амона, висловлюючи сміливе припущення про її монотеїстичні тенденції. В 1930-х роках співробітники Інституту мови та мислення АН СРСР працювали над походженням міфів, а Е. Матьє опублікувала перші ґрунтовні збірки давньоєгипетських міфів (1940, 1957), що довгий час залишалися базовими для дослідників [21].

Кульмінацією розвитку радянського релігієзнавчого напряму стала монографія М. Коростовцева «Релігія Стародавнього Єгипту» (1976) – перше узагальнююче дослідження в СРСР, яке систематизувало структурні елементи єгипетської релігійності: політеїзм, локальні культи, міфологічні концепції, заупокійні вірування, уявлення про потойбічний світ, протистояння добра і зла, роль маат, культ тварин тощо [21].

Науковці назвали цю працю «енциклопедією релігійного життя єгиптян», і її значення важко переоцінити. Автор застосував історико-типологічний метод і показав розвиток релігійних уявлень від неолітичної доби до греко-римського періоду, водночас спростувавши низку застарілих концепцій – зокрема щодо «божественності фараона» в буквальному сенсі. Він довів, що це був передусім символічний елемент офіційної ідеології, а не реальна віра єгиптян у божественну природу правителя.

Особливий внесок у розвитку історіографії належить працям із філології та мови. До появи систематичних досліджень в СРСР цим напрямом опікувалися переважно зарубіжні вчені – А. Ерман, Г. Шефер, Г. Грапов, А. Гардинер, чия граматика середньоєгипетської мови стала класичною. В СРСР до середини XX століття існувала нестача систематичних посібників, про що наголошував В. Авдієв [20].

В 1950–1960-х роках ситуація змінилася завдяки публікаціям М. Петровського та М. Коростовцева. Останній створив цілісну філологічну школу, розробивши граматику «Єгипетська мова» (1961) і фундаментальне дослідження «Введення до єгипетської філології» (1963), де визначив мовну історію Єгипту від Стародавнього царства до коптської доби, систематизував

фонетичні, морфологічні й синтаксичні моделі, а також описав еволюцію ієрогліфічної, ієратичної та демотичної писемності [7].

Його окремі статті стали важливими віхами в розвитку лінгвістичного аналізу: дослідження дієслівної форми iw.sdm.f (1962), стаття про аналітичну природу ергативного відмінка в новоєгипетській мові (1967), класифікація «дифузних дієслів» та їх можливих переходів (1968) [22].

Ці дослідження заклали основи радянської єгипетської філології, а їх методологія зберігає актуальність і нині.

Одним із новаторських напрямів історіографії стала розроблена М. Коростовцевим концепція ролі писарів у розвитку духовної культури Стародавнього Єгипту. В монографії «Писарі Стародавнього Єгипту» (1962) він довів, що писарі не були анонімними агентами державного апарату – навпаки, вони формували культурний простір, створювали тексти, впливали на розвиток літератури, науки, релігії та адміністрації. На підставі аналізу навчальних систем, діяльності «будинків життя» та конкретних імен вчених, зафіксованих у джерелах, він вперше в історіографії висунув тезу про індивідуальний авторський внесок у єгипетські тексти, що суперечило усталеному уявленню про повну анонімність східних культур [22].

За масштабом наукової спадщини та впливом на подальший розвиток єгиптології М. Коростовцев має виняткове значення. Понад 100 його праць охоплюють історію, релігію, політику, філологію, текстологію, топоніміку й методологію. Він був дослідником та організатором науки, педагогом, популяризатором єгиптології. Під його проводом формувалася ціла школа молодих вчених, серед яких – Ю. Рознатовський та інші, що продовжили його методологічні традиції.

Сучасні дослідники відзначають, що саме він уперше у радянській науці ввів структурний аналіз, диференціював функції писарів, показав взаємозв’язок релігії та суспільного устрою, розробив системне бачення еволюції мови та письма, а також провів глибокий перегляд історіографічних поглядів на соціальний розвиток Єгипту.

Проблематика, пов’язана з вивченням єгиптології в контексті історії Стародавнього Світу, посідала помітне місце в дослідженнях науковців кафедри історії Стародавнього Світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Значний внесок у цей напрям зробив завідувач кафедри, професор, доктор історичних наук О. Крижанівський, який разом із В. Рубелем в 1996 році підготував курс лекцій з історії Стародавнього Сходу, а на його основі в 2000 році – ґрунтовний підручник для студентів вищих навчальних закладів (пізніше перевиданий у 2002 році).

В свою чергу, В. Рубель продовжив цю роботу: в 1997 році він видав курс лекцій з історії середньовічного Сходу, а в 2002 році – відповідний підручник, який став важливим навчальним ресурсом для майбутніх істориків. Паралельно на кафедрі було створено низку спеціальних курсів, присвячених історії та культурі Стародавнього Єгипту, що дозволило формувати в студентів більш глибоке й системне бачення цієї цивілізації [23, с.309].

Сьогодні розвиток української єгиптології значною мірою пов’язують із діяльністю Інституту сходознавства імені А. Кримського НАН України. Саме кінець XX – початок XXI століття можна вважати періодом, коли закладалися підвалини для становлення єгиптології як окремої наукової галузі в Україні: формувалася дослідницька база, накопичувався необхідний матеріал, відбувалося залучення молодих науковців.

В цей час заявила про себе нова генерація дослідників, які активно працюють над вивченням історії та культури Стародавнього Єгипту. Серед них особливу роль відіграють О. Романова та М. Тарасенко, чиї праці позначені сучасним підходом, системністю та прагненням інтегрувати українські дослідження у світовий науковий контекст [23, с.309].

Отже, історіографія проблеми вивчення культури та релігії Стародавнього Єгипту є багатовимірною та багатошаровою. Вона включає дослідження соціально-економічних структур, політичної історії, філології, текстології та релігієзнавства. Особливе місце в цьому процесі займають праці

М. Коростовцева, які узагальнили величезний масив знань та переосмислили ключові уявлення про давньоєгипетське суспільство. Його наукова спадщина стала фундаментом, на якому ґрунтується сучасне викладання історії Єгипту та формування методичних підходів у шкільній історичній освіті.

1.2. Джерельна база

Джерельна база, що становить підґрунтя дослідження історії, культури та релігії Стародавнього Єгипту, є однією з найрізноманітніших серед цивілізацій Стародавнього Світу. Її формують як письмові, так і матеріальні пам'ятки, а також численні свідчення античних авторів. Все це створює багатошаровий корпус інформації, який дозволяє сучасним дослідникам відтворити цілісну картину життя єгипетського суспільства, його світогляду, соціально-економічних структур та культурних практик.

Традиційно джерела з історії Стародавнього Єгипту поділяють на чотири великі групи: староєгипетські писемні пам'ятки**,** повідомлення античних авторів та біблійні оповіді**,** художньо-жанрові сцени на стінах храмів і гробниць, та матеріальні пам'ятки археологічного походження [19].

Саме така комплексність дозволяє розглядати давньоєгипетську цивілізацію з різних ракурсів, співставляючи офіційний дискурс, релігійну традицію, приватні свідчення та реальний побут.

Писемна спадщина Єгипту є надзвичайно об'ємною, оскільки єгиптяни часто використовували «вічні» матеріали – камінь, дерево, кістку – а також папірус, який нерідко ставав частиною поховальних практик. Папірусні рулони, загорнуті в мумії й просочені смолами, нерідко зберігалися краще, ніж багато інших органічних матеріалів, завдяки чому дійшли до нашого часу майже неушкодженими [13].

До найцінніших текстових пам'яток належать списки фараонів, викарбувані на стінах храмів у Карнаці, Абідосі та Саккарі. Вони містять імена правителів та тривалість їхнього царювання. Ці документи є основою для відбудови хронології Стародавнього Єгипту, попри те, що різні списки іноді

називають фараонів по-різному або з певними пропусками, що ускладнює роботу дослідників [13].

Надзвичайно важливими є царські літописи – «Палермський камінь», «Аннали Тутмоса III», «Стела Піанхі», «Поема про Кадетську битву». Вони подають інформацію про військові походи, дипломатію, економічні заходи, а також про взаємини Єгипту з іншими державами Передньої Азії. Однак такі тексти потребують особливої критичності: фараони нерідко прикрашали або перебільшували власні досягнення, приписували собі перемоги попередників чи створювали ідеалізовані образи «царя-переможця» [6].

Цінним доповненням до офіційних джерел виступають «автобіографії» вельмож, вирізьблені на стінах гробниць. Вони розповідають про життя високопосадовців, їхні обов'язки й заслуги, хоча також часто мають тенденцію до самовихваляння, що вимагає обережної інтерпретації [6].

Серед писемних джерел особливе місце займають літературні та релігійно-міфологічні тексти, які збереглися завдяки копіюванню впродовж століть. До них належать «Тексти пірамід», «Тексти саркофагів», «Книга мертвих» та інші пам'ятки заупокійної літератури, що відкривають глибини духовного світу єгиптян. Наукові знання відображені у медичних трактатах, математичних задачниках, астрономічних записах і навіть у найдавнішій у світі «енциклопедії» – «Повчаннях Аменемопе» [19].

В XX столітті джерельна база значно розширилася завдяки систематичній роботі єгиптологів, а саме М. Коростовцева, який опублікував і прокоментував низку ключових документів. Його видання «Подорожі Ун-Амуна», «Декрету Сеті I», стел і папірусів Нового царства стали наріжним каменем для сучасних академічних студій [19].

Другою великою групою джерел є античні тексти, що зберегли уявлення греків та римлян про Єгипет. Найдетальніший опис залишив Геродот, який відвідав країну в V ст. до н. е. Він описав природні умови, релігійні практики, особливості побуту, дипломатичні та політичні події. Діодор Сицилійський,

Страбон, Пліній Старший і Плутарх доповнили ці свідчення даними про господарство, технології, релігію та міфологію єгиптян [13].

Окрему цінність має праця єгипетського жерця Манефона, автора двотомної «Історії Єгипту», створеної на основі храмових архівів. Хоча його текст зберігся лише фрагментарно, цитати в творах інших античних авторів стали одним із найважливіших джерел для реконструкції хронології та списків династій [14].

Сюжети Старого Завіту, пов'язані з перебуванням давніх євреїв у Єгипті, також доповнюють загальну картину, хоч і відображають переважно релігійно-міфологічний наратив.

Надзвичайною цінністю вирізняються жанрові сцени на стінах храмів, гробниць і саркофагів, які виконували ритуальну функцію, відображали реальні сюжети з життя єгиптян: землеробство, ремесла, військові походи, бенкети, судочинство, сімейні взаємини. Єгиптяни вірили, що зображення «оживають» в потойбіччі, тому прагнули передавати їх максимально правдиво. Саме тому ці рельєфи стали своєрідною «візуальною енциклопедією» давньоєгипетської цивілізації [4].

Четверту групу джерел становлять археологічні пам'ятки – архітектура, культові комплекси, поховання, предмети побуту, зброя, ювелірні вироби. Вони охоплюють різні періоди історії Єгипту – від ранньодинастичної доби до греко-римського часу. Водночас археологічна картина нерівномірна: перехідні (так звані «темні») періоди залишили по собі небагато слідів, що створює певні прогалини в реконструкції історичного розвитку [19].

Отже, джерельна база вивчення Стародавнього Єгипту є масштабною, різнорідною та надзвичайно інформативною. Вона дозволяє комплексно досліджувати релігію, політичні структури, культурні практики та інтелектуальне життя давньої цивілізації, а також формує необхідне підґрунтя для навчання історії у школі й створення сучасних методичних підходів до її викладання.

Висновки до розділу 1

Вивчення культури та релігії Стародавнього Єгипту має глибоку і багатошарову історіографічну традицію, сформовану цілою низкою дослідників різних епох та наукових шкіл. Особливе місце в цьому процесі займає наукова спадщина М. Коростовцева, чиї праці стали фундаментом для розвитку єгиптології в XX столітті й значною мірою визначили методологічні підходи до аналізу соціальних структур, мови, релігійних уявлень та писемності давніх єгиптян.

Дослідження радянської, української та зарубіжної наукових традицій засвідчують, що вивчення Стародавнього Єгипту є міждисциплінарним полем, яке поєднує історію, філологію, археологію, релігієзнавство та антропологію.

Сучасна українська школа єгиптології, представлена працями О. Крижанівського, В. Рубеля, О. Романової, М. Тарасенка та інших дослідників, впевнено інтегрується в світовий науковий простір і продовжує розвивати ключові напрями єгипетських студій.

Джерельна база дослідження Стародавнього Єгипту виявилася не менш багатою та різноманітною. Її складають як староєгипетські писемні пам’ятки – царські літописи, списки фараонів, заупокійна література, медичні та астрономічні трактати, – так і жанрові сцени на стінах храмів та гробниць, археологічні матеріали й численні свідчення античних авторів. Кожна з цих груп джерел має власну специфіку відображення історичної реальності та потребує критичного аналізу.

Офіційні тексти часто ідеалізували образ влади, «автобіографії» вельмож містили елементи самовихваляння, а античні описи відзначаються суб’єктивністю сприйняття іншої культури. Водночас саме поєднання різних типів джерел дозволяє реконструювати повну картину політичних, культурних і духовних процесів, що відбувалися на берегах Нілу протягом тисячоліть.

Отже, аналіз історіографії та джерельної бази засвідчує, що сучасне вивчення культури й релігії Стародавнього Єгипту спирається на широкий

спектр матеріалів, ретельно опрацьованих багатьма поколіннями науковців. Це створює надійну теоретичну й емпіричну основу для подальшого дослідження теми та визначає методичні можливості її викладання в шкільному курсі історії. Результати даного розділу формують міцний фундамент для розгляду культурних і релігійних особливостей Стародавнього Єгипту, що стане предметом наступного етапу роботи.

РОЗДІЛ 2
КУЛЬТУРА І РЕЛІГІЯ СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ

2.1. Основні риси культури Стародавнього Єгипту

Культура Стародавнього Єгипту формувалася на перетині унікальних природно-географічних умов, тисячолітньої історичної еволюції та світоглядних уявлень, що поєднували матеріальний і духовний світи в цілісну систему. Вона вирізняється надзвичайною самобутністю, безперервністю розвитку та високим ступенем символізації, що дозволяє сучасному дослідникові побачити в ній не стільки просто зібрання артефактів, скільки складну філософію людського буття, вписану в простір річки Ніл, часу і космічного порядку.

Однією з ключових рис давньоєгипетської культури є тісний взаємозв'язок із природним середовищем, передусім з циклічністю розливів Нілу. Саме ця річка забезпечувала економічну стабільність і водночас ставала символом оновлення та безкінечності життя.

Більшість культурних явищ – від архітектури до релігії – формувалися в співзвучності зі змінами природних ритмів. Єгиптяни створили складний календар, високорозвинені зрошувальні системи, а також оригінальні моделі впорядкування простору: селища, храми й некрополі завжди розташовувалися відповідно до символічної географії – «землі живих» і «землі мертвих» [9].

Надзвичайної розвиненості досягло давньоєгипетське мистецтво, яке протягом тисячоліть зберігало спадкоємність форм і канонів. Його характерною рисою була глибока функціональність: воно виконувало естетичну, ритуальну, комунікативну та соціальну місію.

Статуї богів і фараонів, сцени на стінах гробниць, настінні розписи в храмах були покликані забезпечити гармонію між світом живих і світом мертвих, увічнити пам'ять про правителя, засвідчити його божественний статус чи забезпечити благополуччя в потойбіччі [9].

Канонічність художніх зображень – поєднання різних ракурсів, сувора пропорційність, символічність кольору – створювала ефект позачасовості.

Єгиптяни зображали світ не таким, яким його бачило око, а таким, яким він мав бути згідно з космічним порядком. Саме тому мистецтво Стародавнього Єгипту стало уособленням ідеї маат – гармонії, істини та справедливості, що визначали їхнє бачення всесвіту [20].

Важливою складовою культури була архітектура, яка не тільки демонструвала технічні можливості єгиптян, а й втілювала їхній релігійний і політичний світогляд. Храмові комплекси, піраміди, мастаби й палаци слугували центрами духовного життя, місцями державного культу, архівами, а іноді й школами.

Піраміди Стародавнього царства (рис. 2.1) стали одним із найвидатніших свідчень організованості давньоєгипетського суспільства: в їхньому спорудженні поєдналися математичні знання, астрономічні спостереження, інженерні навички та релігійна символіка. Храми Нового царства, такі як Карнак і Луксор, вражають монументальністю, складною системою колон і барельєфів, що відображають ключові аспекти політичної ідеології та релігійного життя [21].

Рисунок 2.1. Піраміди Стародавнього Єгипту

Важливою основою духовної культури була єгипетська писемність (рис.2.2), що пройшла довгу еволюцію: від ієрогліфів – священного письма

храмів, до ієратики й демотики, що використовувалися в адміністративних та приватних документах. Писарі відігравали центральну роль в функціонуванні держави, формуванні літературної традиції та збереженні історичної пам’яті. Саме завдяки їхній праці до нас дійшла багата релігійна, літературна й наукова спадщина: міфи, гімни богам, повчання, художні оповіді, медичні трактати, математичні задачники, царські декрети [11].

Рисунок 2.2. Стародавня писемність єгиптян

Досягнення Стародавнього Єгипту в галузі науки та знань свідчать про високий рівень розвитку раціонального мислення, яке формувалося в тісному зв’язку з практичними потребами повсякденного життя та державного управління. Єгиптяни не відокремлювали наукові знання від реальності: медицина, математика, геометрія, астрономія, косметологія та ботаніка виникали як відповідь на конкретні виклики довкілля, господарства й суспільної організації.

Лікарі володіли ґрунтовними знаннями про будову людського тіла, застосовували лікувальні трави, мазі та хірургічні втручання, поєднуючи практичний досвід із релігійно-магічними уявленнями про зцілення. Архітектори й інженери використовували складні математичні та геометричні обчислення під час зведення пірамід, храмів і гідротехнічних споруд, що вимагало точності, узгодженості дій і глибокого розуміння простору.

Астрономічні спостереження дозволяли єгиптянам визначати час розливу Нілу, складати календар і впорядковувати сільськогосподарські роботи, забезпечуючи стабільність життя країни. Водночас писарі виступали носіями й хранителями знань: вони укладали словники, навчальні тексти, правові збірники та своєрідні енциклопедії, передаючи накопичений досвід наступним поколінням.

Всі ці досягнення переконливо демонструють, що наукові знання в Стародавньому Єгипті мали системний характер і органічно поєднували раціональне осмислення світу з релігійними уявленнями, формуючи цілісне бачення порядку, людини й космосу.

Своєрідним ядром давньоєгипетської культури була релігія, яка пронизувала всі сфери життя – від державного управління до побутових ритуалів. Культ богів, уявлення про маат, віра в потойбічне життя й можливість воскресіння, обряди мумифікації та розвинена заупокійна література формували особливу духовну атмосферу, що визначала моральні норми, стосунки між людьми та соціальну ієрархію. Фараон сприймався не просто як правитель, а як земний носій божественного порядку, що забезпечує гармонію між людським і космічним світом [3; 17].

Важливою рисою культури Стародавнього Єгипту була її консервативність у поєднанні з поступовим оновленням. Протягом понад трьох тисячоліть цивілізація зберігала сталі канони, але водночас адаптувалася до нових політичних та соціальних умов, сприймала окремі чужоземні впливи й трансформувала їх відповідно до власних традицій. Саме ця здатність до

балансу між непорушністю й розвитком забезпечила довговічність і вражаючу цілісність давньоєгипетської культурної моделі.

Отже, культура Стародавнього Єгипту – це складний і глибокий феномен, який поєднав у собі ритуальність і раціональність, художній канон і прагматичні знання, віру в божественний порядок і вміння організувати суспільне життя. Завдяки цьому вона стала одним із найміцніших фундаментів світової цивілізації, залишивши по собі величезний арсенал пам'яток, що й сьогодні надихають дослідників, митців і педагогів.

2.2. Релігійні уявлення єгиптян

Релігійні уявлення давніх єгиптян становили одну з найважливіших основ їхнього світогляду та значною мірою визначали всі сфери повсякденного життя – від побутових звичаїв до державної ідеології. Для мешканців долини Нілу релігія не була окремою частиною духовного життя, відокремленою від реальності, а існувала як природне й невід'ємне пояснення навколишнього світу, сенсу людського існування та місця людини у всесвіті. Саме через релігійні уявлення єгиптяни осмислювали народження, життя, смерть і те, що чекало людину після завершення земного шляху [18].

Особливе місце в релігійній свідомості давніх єгиптян посідала віра в загробне життя, яка була не епізодичним уявленням, а стрижнем усього світогляду й життєвих орієнтирів суспільства. Вона формувалася протягом століть і настільки глибоко вкорінилася в свідомості людей, що визначала і їхні духовні переконання, і конкретні форми матеріальної культури, особливості архітектури, мистецтва, ритуалів та щоденної соціальної поведінки. Для єгиптян смерть не сприймалася як остаточне припинення існування – навпаки, вона мислилася як природний і закономірний перехід до іншого, вищого етапу буття, тісно пов'язаного з земним життям.

На відміну від багатьох інших давніх цивілізацій, де потойбічний світ часто уявлявся примарним або тіньовим, єгиптяни вірили в реальне й повноцінне продовження існування людини після смерті.

Важливою особливістю цих уявлень було переконання, що в загробному світі зберігається духовна сутність людини та її тілесна оболонка. Саме тіло після воскресіння мало функціонувати вічно, забезпечуючи цілісність людської особистості. Таке бачення обумовило надзвичайно шанобливе ставлення єгиптян до померлих, прагнення зберегти тіло від руйнування та створити умови для безперервного існування людини в потойбіччі, що стало основою розвитку муміфікації, заупокійної архітектури й складної системи поховальних обрядів.

Уявлення давніх єгиптян про людину відзначалися глибокою складністю та багатовимірністю, адже вони не зводили людське існування лише до фізичного тіла. Людина сприймалася як поєднання матеріального й духовного начал, кожне з яких мало власне призначення та функції.

Особливе місце в цій системі посідали духовні складники Ка і Ба, що разом формували основу людського буття. Ка розумілася як життєва сила та духовний двійник людини, який виникав в момент народження й супроводжував її протягом усього земного життя. Саме Ка забезпечувала людині життєздатність, захист і внутрішню цілісність, а після смерті не зникала, а продовжувала існувати, потребуючи належного вшанування через жертви та ритуали. Віра в Ка відображала прагнення єгиптян до безперервності буття та переконання в тому, що зв’язок між земним і потойбічним світом не переривається зі смертю, а набуває нової, сакральної форми.

Ба ототожнювалася з особистістю, свідомістю та внутрішнім світом людини. Для повноцінного існування в загробному житті необхідним було злиття Ка і Ба з тілесною оболонкою – Хат. Саме ця віра зумовила надзвичайно уважне ставлення єгиптян до збереження тіла померлого [10].

Звідси бере початок один із найвідоміших елементів єгипетської релігії – муміфікація. Процес бальзамування мав як практичне, так і глибоке сакральне значення, адже збережене тіло слугувало необхідною умовою для відродження людини у вічності [1].

Гробниця ж сприймалася як «вічний дім», в якому померлий мав перебувати після смерті. Саме тому єгиптяни, незалежно від соціального стану, прагнули за життя підготувати собі хоча б найпростішу гробницю (рис.2.3).

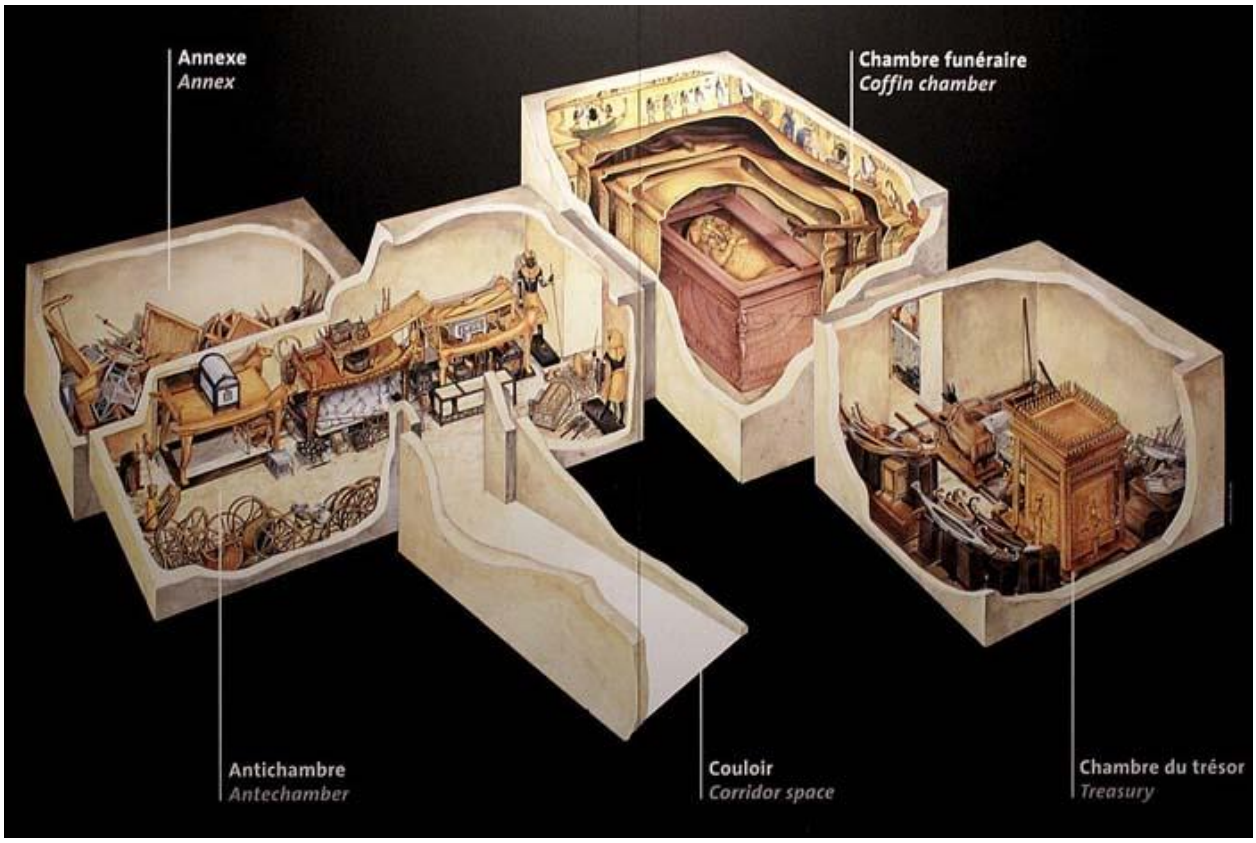

Рисунок 2.3. Гробниця Тутанхамона

В випадку пошкодження мумії в гробницях встановлювали статуї померлого, які могли стати альтернативним місцем перебування його духовних складників.

Уявлення давніх єгиптян про загробний світ вирізнялися поєднанням простоти, наочності й глибокої символічності, що робило їх зрозумілими та близькими кожній людині незалежно від соціального становища.

Потойбічне царство, відоме як поля Іалу, уявлялося не абстрактним або віддаленим простором, а впорядкованим і гармонійним продовженням земного буття. Єгиптяни вірили, що після смерті людина потрапляє в світ, позбавлений ворогів, страждань і виснажливої праці, де панують спокій, достаток і справедливість.

В полях Іалу померлі займалися тими ж справами, які були знайомі їм за життя: обробляли землю, вирощували хліб, піклувалися про врожай, спілкувалися з близькими та підтримували звичний ритм існування. Проте ця праця вже не сприймалася як тягар, а радше як природний і радісний елемент буття, що забезпечує гармонію між людиною та світом. Саме тому загробне життя мислилося не як нагорода в вигляді бездіяльності, а як можливість жити у впорядкованому, справедливому й позбавленому страждань світі.

Таке бачення вічності безпосередньо відображало повсякденний досвід єгиптян, життя яких було тісно пов'язане з циклом землеробських робіт, розливами Нілу та постійною боротьбою за врожай. Ідеалізований образ полів Іалу ставав своєрідною компенсацією за труднощі земного існування та водночас надавав сенсу людській праці, адже вона сприймалася як складова гармонійного космічного порядку. Через таке уявлення про потойбіччя єгиптяни прагнули не втечі від реальності, а її вдосконаленого продовження, у якому земне життя знаходило своє завершення й виправдання.

Водночас релігійні уявлення єгиптян включали й чітку моральну складову. Потрапляння до загробного світу не було автоматичним – кожна людина після смерті проходила суд Осіріса (рис.2.4). Цей суд детально описаний у 125 главі «Книги мертвих» і є яскравим прикладом уявлень єгиптян про відповідальність за земні вчинки.

Померлий мав постати перед 42 богами – покровителями номів, кожному з яких він проголошував свою невинуватість в певних гріхах. Центральним моментом суду було зважування серця на терезах істини, де його порівнювали з пером богині Маат – уособленням правди й космічного порядку.

Рисунок 2.4. Зображення Суда Осіріса

Якщо під час суду Осіріса серце померлого виявлялося легким, чистим і не обтяженим гріхами, людині дарувалося право на вічне життя в потойбічному світі. Така душа визнавалася гідною гармонії з космічним порядком і могла продовжити існування в царстві спокою та справедливості.

Натомість серце, обтяжене неправедними вчинками, засвідчувало порушення маат – вселенського закону істини й рівноваги. В такому випадку померлого чекала найстрашніша кара – остаточне знищення, адже його серце пожирало чудовисько Амат, що символізувало небуття й втрату будь-якої надії на продовження існування.

Таким чином, релігійні уявлення єгиптян пояснювали долю людини після смерті, та виконували важливу виховну функцію, формуючи чітке розуміння моральної відповідальності, справедливості та необхідності праведного життя ще за земного існування.

Важливою складовою релігійних уявлень була також віра в магічну силу слова та предметів. Амулети, заклинання, священні символи відігравали роль захисних засобів у потойбічному світі.

Особливе значення мав жук-скарабей, на якому вирізьблювали магічні формули, покликані змусити серце мовчати під час суду богів. Такі вірування свідчать про тісне переплетення релігії й магії в світогляді давніх єгиптян.

Отже, релігійні уявлення єгиптян являли собою цілісну систему вірувань, в якій поєднувалися уявлення про душу і тіло, життя і смерть, мораль і магію. Саме вони визначали сенс людського існування, формували ставлення до праці, соціальних обов'язків і власної смертності. Через призму релігії єгиптяни прагнули подолати страх перед смертю та забезпечити собі вічне, гармонійне буття у потойбічному світі.

Висновки до розділу 2

Аналіз основних рис культури та релігійних уявлень Стародавнього Єгипту дозволяє розглядати дану цивілізацію як одну з найбільш цілісних і внутрішньо впорядкованих культур давнього світу. Її унікальність полягала як в масштабності матеріальних пам'яток чи тривалості історичного розвитку, так і, насамперед, в здатності поєднати природні умови, соціальну організацію, релігійні переконання та художнє мислення в єдину світоглядну систему.

Культура єгиптян формувалася як відповідь на виклики довкілля й часу, водночас зберігаючи відчуття стабільності, порядку та непорушності космічних законів.

Релігія виступала смисловим ядром цієї культури, пронизуючи всі сфери життя давньоєгипетського суспільства. Віра в загробне життя, уявлення про багатоскладову природу людини, суд Осіріса та ідею маат формували культові практики, моральні норми, соціальну поведінку та уявлення про відповідальність за власні вчинки.

Саме релігійні переконання зумовили розвиток муміфікації, заупокійної архітектури, ритуального мистецтва та писемності, перетворивши їх на інструменти збереження пам'яті й забезпечення вічного буття.

Водночас культура Стародавнього Єгипту не зводилася виключно до сакрального виміру. Вона демонструє високий рівень раціонального мислення, практичних знань і технічних умінь, які гармонійно співіснували з міфологічним світосприйняттям.

Досягнення в галузі архітектури, медицини, математики, астрономії та письма свідчать про прагнення єгиптян упорядкувати світ за волею богів, через людське знання й досвід.

Таким чином, культура й релігія Стародавнього Єгипту постають як взаємопов’язані складові єдиного світогляду, в якому життя і смерть, земне й потойбічне, людина і космос перебували в стані постійної рівноваги. Саме ця гармонія між духовним і матеріальним, традицією та поступовим оновленням забезпечила давньоєгипетській цивілізації виняткову стійкість і тривалий вплив на подальший розвиток світової культури. Її спадщина й сьогодні залишається джерелом наукового осмислення та культурного натхнення, підтверджуючи універсальну цінність ідей порядку, справедливості та безперервності людського буття.

РОЗДІЛ 3
МЕТОДИЧНІ ПРИЙОМИ ВИКЛАДАННЯ ТЕМИ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ

3.1. Використання традиційних і сучасних методів навчання

На сьогоднішній день вивчення історії Стародавнього Єгипту в шкільному курсі потребує поєднання різноманітних методів навчання, оскільки даний історичний період характеризується складною системою світоглядних уявлень, символікою, багатством матеріальної культури та значною часовою віддаленістю від сучасного учня. Важливих корективів додають і реалії сьогодення: дистанційна освіта, навчання в укритті, відсутність електроенергії тощо.

Саме тому ефективне засвоєння навчального матеріалу можливе лише за умови органічного поєднання традиційних і сучасних методів навчання, що дозволяє передати знання, та сформувати цілісне уявлення про давньоєгипетську цивілізацію.

Відповідно до традиційної педагогічної класифікації методів навчання, яка ґрунтується на поступовому зростанні рівня пізнавальної активності та самостійності школярів, у навчальному процесі виокремлюють кілька основних груп методів (рис.3.1). Такий підхід дозволяє простежити перехід учнів від пасивного сприйняття інформації до активного осмислення, аналізу й самостійного здобуття знань [12, с.31].

Початковим рівнем в системі методів навчання виступає пояснювально-ілюстративний метод, за якого провідна роль у навчальному процесі належить вчителю як організаторові та спрямовувачеві пізнавальної діяльності учнів.

Саме вчитель добирає, структурує та логічно вибудовує навчальний матеріал, подаючи його у завершеному, доступному для сприйняття вигляді. Засвоєння знань відбувається через розповідь, послідовне пояснення, демонстрацію ілюстрацій, схем, таблиць, історичних карт, а також із використанням мультимедійних засобів, які допомагають створити наочний образ історичних подій і явищ.

Застосування цього методу є особливо доцільним на початкових етапах вивчення теми, коли в учнів ще не сформовано цілісного уявлення про новий історичний матеріал. Він дозволяє закласти базові поняття, терміни та образи, необхідні для подальшого осмислення теми, уникнути фрагментарності знань і забезпечити єдине інформаційне поле для всього класу.

Пояснювально-ілюстративний метод також ефективний під час опрацювання складних тем, насичених новими поняттями, символами та хронологічними зв'язками, оскільки забезпечує чітку структуризацію навчального матеріалу та поступове його засвоєння.

Водночас важливо, щоб в межах цього методу вчитель не обмежувався лише монологічним викладом інформації, а намагався залучати учнів до осмислення почутого через уточнювальні запитання, короткі обговорення та звернення до їхнього життєвого досвіду. Такий підхід сприяє кращому розумінню матеріалу, підтримує інтерес до навчання та створює підґрунтя для переходу до більш активних і самостійних форм пізнавальної діяльності.

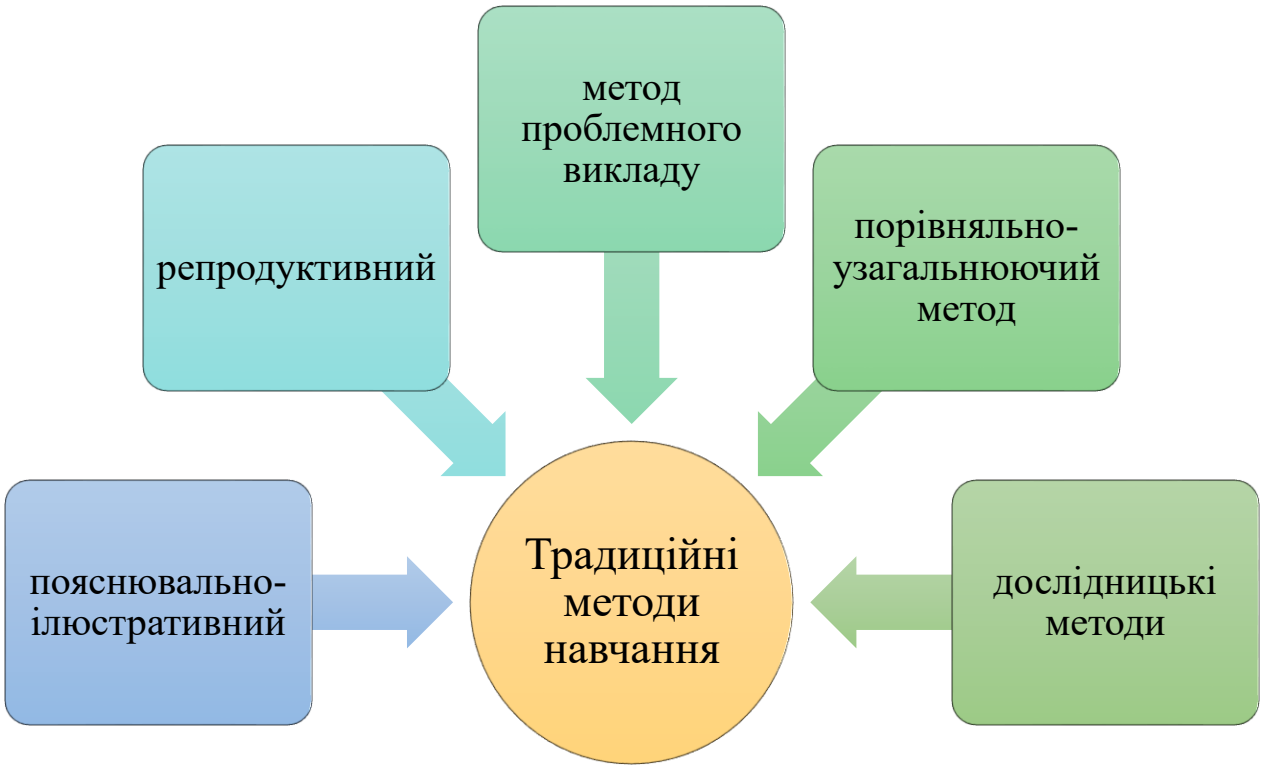

Рисунок 3.1. Класифікація традиційних методів навчання

Наступним є репродуктивний метод, який передбачає відтворення учнями вже засвоєних знань за зразком. Виконуючи типові завдання, відповідаючи на запитання або працюючи з підручником, учні закріплюють навчальний матеріал, формують уміння застосовувати знання в стандартних ситуаціях і поступово переходять до більш усвідомленого рівня навчальної діяльності.

Більш високий рівень пізнавальної активності забезпечує метод проблемного викладу. За цього підходу вчитель повідомляє готову інформацію, ставить перед учнями проблемні запитання, демонструє логіку пошуку відповіді, залучає їх до роздумів і міркувань. Учні стають активними співучасниками процесу пізнання, вчаться бачити проблему, аналізувати її та робити висновки [12, с.31].

Важливе місце в системі методів навчання посідає порівняльно-узагальнюючий метод, який сприяє розвитку аналітичного мислення.

Порівнюючи історичні явища, події, образи або поняття, учні виявляють спільні й відмінні риси, встановлюють причинно-наслідкові зв’язки та формують узагальнені уявлення. Такий метод є ефективним для систематизації знань і формування цілісного бачення навчального матеріалу.

Найвищим рівнем пізнавальної самостійності характеризуються дослідницькі методи навчання. Вони передбачають активну пошукову діяльність учнів і залучення їх до елементів наукового пізнання [24, с.70].

До цієї групи належать метод виявлення причин за наслідками, метод реконструкції цілого за окремими фрагментами, лінгвістичний метод та інші. Застосування дослідницьких методів сприяє розвитку критичного мислення, уміння працювати з джерелами, формулювати гіпотези та аргументувати власні висновки [12, с.31].

Таким чином, послідовне й доцільне використання різних методів навчання відповідно до рівня підготовки учнів забезпечує поступове зростання їхньої пізнавальної активності, формує навички самостійної

навчальної діяльності та сприяє глибшому й усвідомленішому засвоєнню навчального матеріалу.

Традиційні методи навчання, зокрема пояснювально-ілюстративний, розповідь вчителя, робота з підручником та історичною картою, залишаються базовими у процесі викладання теми. Вони забезпечують логічну послідовність викладу матеріалу, формування хронологічного мислення та засвоєння ключових понять, таких як «фараон», «маат», «муміфікація», «ієрогліфи», «загробний світ».

Роль вчителя на цьому етапі полягає в трансляції знань та створенні образного тла уроку, яке допомагає учням уявити життя давніх єгиптян, їхні вірування та щоденну діяльність.

Важливим традиційним прийомом є робота з історичними джерелами в адаптованому вигляді. Фрагменти «Книги мертвих», повчань або міфологічних текстів дозволяють учням відчути мову епохи, зрозуміти логіку мислення давніх єгиптян і усвідомити, що історія – це не просто сукупність дат, а живий свідок людського досвіду. Така робота сприяє розвитку навичок аналізу, порівняння та інтерпретації історичної інформації.

Разом із тим сучасні методи навчання значно розширюють можливості викладання теми Стародавнього Єгипту. Використання мультимедійних презентацій, відеоматеріалів, цифрових реконструкцій храмів і пірамід допомагає подолати абстрактність навчального матеріалу та зробити його більш доступним і наочним. Завдяки сучасним технологіям учні можуть «побачити» інтер’єри гробниць, планування храмових комплексів або процес муміфікації без надмірної деталізації, що відповідає віковим особливостям школярів.

Особливої уваги заслуговує метод візуалізації, який є надзвичайно ефективним під час вивчення культури та релігійних уявлень єгиптян.

Схеми, таблиці, інфографіка, опорні конспекти дозволяють структурувати складний матеріал, зокрема уявлення про складові душі людини (Ка, Ба, Хат), етапи суду Осіріса або символіку кольорів у мистецтві.

Це сприяє кращому запам’ятовуванню інформації та зниженню когнітивного навантаження на учнів.

Сучасні методи навчання також передбачають активізацію пізнавальної діяльності школярів. Проблемні запитання, евристичні бесіди, елементи дослідницької діяльності стимулюють учнів до самостійного мислення та формування власних суджень.

Наприклад, обговорення питання про те, чому ідея загробного життя займала настільки важливе місце в світогляді єгиптян, допомагає учням усвідомити взаємозв’язок між природними умовами, соціальною організацією та релігійними переконаннями.

Поєднання традиційних і сучасних методів навчання створює умови для особистісно орієнтованого підходу, за якого кожен учень має можливість сприймати інформацію у зручній для себе формі. Одні учні краще засвоюють матеріал через слухання та читання, інші – через візуальні образи або практичні завдання. Саме різноманіття методів дозволяє врахувати ці особливості та підвищити загальну ефективність навчального процесу.

Отже, використання традиційних і сучасних методів навчання у вивченні історії Стародавнього Єгипту забезпечує глибше розуміння навчального матеріалу, формує стійкий інтерес до історії та сприяє розвитку історичного мислення учнів. Такий підхід дозволяє перетворити урок історії з простого відтворення фактів на захопливий процес пізнання культури однієї з найдавніших цивілізацій світу.

3.2. Інтерактивні технології та творчі форми роботи учнів

Сучасний етап розвитку шкільної історичної освіти характеризується посиленою увагою до активних та інтерактивних форм навчання, які спрямовані на формування в учнів як предметних знань, так і ключових компетентностей: уміння працювати в команді, критично мислити, аргументовано висловлювати власну думку та застосовувати знання у нових ситуаціях. Особливо актуальним використання інтерактивних технологій є під

час вивчення теми Стародавнього Єгипту, яка насичена символами, складними релігійними уявленнями та багатим культурним змістом.

Інтерактивні технології відіграють важливу роль у подоланні абстрактності та значної часової віддаленості давньоєгипетської цивілізації, адже дозволяють наблизити історичний матеріал до життєвого досвіду сучасних учнів. Завдяки активним формам роботи минуле перестає сприйматися як сукупність далеких і незрозумілих фактів, дат і імен, а постає як живий світ людей з власними уявленнями, цінностями та способом мислення. Використання інтерактивних методів сприяє тому, що школярі не лише отримують готову інформацію, а й безпосередньо залучаються до її осмислення через обговорення, співпрацю, аналіз історичних ситуацій і творчі завдання.

Такі технології створюють умови для активної пізнавальної діяльності, у процесі якої учні вчаться ставити запитання, висловлювати власні думки, аргументувати позицію та співвідносити історичні явища з реаліями сьогодення. Це, у свою чергу, формує стійкий інтерес до вивчення історії, підвищує мотивацію до навчання та сприяє глибшому, усвідомленому засвоєнню знань. Інтерактивне навчання перетворює урок історії на простір діалогу й співтворчості, де учні відчувають себе активними учасниками пізнання, а не пасивними слухачами, що є особливо важливим під час вивчення складних і насичених культурно-релігійним змістом тем, таких як історія Стародавнього Єгипту.

В сучасній вітчизняній педагогічній науці представлено широкий спектр підходів до класифікації інтерактивних технологій і методів навчання, що відображає багатоманітність цілей освіти та форм організації навчального процесу. Різні науковці пропонують власні системи узагальнення інтерактивних методів, однак спільною для них є орієнтація на активну участь учнів, розвиток їхньої комунікативної та пізнавальної діяльності [5, с.7].

О. Пометун та Л. Пироженко, зважаючи на відсутність в педагогічній науці усталеної й загальноприйнятої класифікації інтерактивних технологій

навчання, пропонують умовний поділ цих технологій за формами навчання, або моделями, у межах яких реалізується інтерактивна взаємодія. Основою такої класифікації є дидактична мета уроку та способи організації навчальної діяльності учнів. Відповідно до цього підходу автори виокремлюють чотири основні групи інтерактивних технологій: інтерактивні технології кооперованого навчання, інтерактивні технології колективно-групового навчання, технології ситуативного моделювання та технології опрацювання дискусійних питань [16, с.232].

Серед наявних підходів особливої уваги заслуговує класифікація, запропонована О. Пометун, яка вважається однією з найбільш обґрунтованих і зручною для практичного використання. Її цінність полягає в тому, що інтерактивні методи та технології структуруються не абстрактно, а відповідно до дидактичної мети уроку та форм організації освітньої діяльності учнів. Такий підхід дозволяє вчителеві свідомо добирати методи навчання залежно від завдань конкретного уроку, рівня підготовки класу та очікуваних результатів навчання.

Класифікація О. Пометун створює чітку логіку організації інтерактивного навчання, забезпечує цілісність уроку та сприяє ефективному поєднанню змісту навчального матеріалу з активною діяльністю учнів. Завдяки цьому інтерактивні технології перестають бути епізодичними прийомами й перетворюються на системний інструмент формування пізнавальної активності, критичного мислення та навичок співпраці [5, с.7].

Запропонована класифікація має важливе теоретичне та практичне значення, оскільки дозволяє систематизувати інтерактивні методи відповідно до логіки побудови уроку й навчальних завдань. Водночас, на нашу думку, вона не повною мірою відображає багатовимірність і різносторонність інтерактивних технологій, а також не охоплює всього різноманіття форм і способів організації навчальної взаємодії. Саме тому, спираючись на аналіз наукових джерел і власні узагальнення, нами здійснено спробу розширеної класифікації інтерактивних технологій навчання (рис.3.2).

Рисунок 3.2. Класифікація інтерактивних технології

Передусім інтерактивні технології доцільно класифікувати за формами організації навчальної діяльності. До цієї групи належать інтерактивні технології колективно-групового навчання, серед яких можна виокремити такі методи, як «мікрофон», «мозковий штурм», «аналіз ситуацій», «ажурна пилка» та інші.

Наприклад, метод «мозковий штурм» ефективний під час обговорення питання про причини виникнення культу загробного життя або ролі релігії у формуванні єгипетського суспільства. Учні мають змогу висловлювати власні припущення, спираючись на знання з географії, природних умов і соціального устрою.

Вони спрямовані на активне залучення всього колективу до спільного обговорення й пошуку рішень.

Окрему підгрупу становлять інтерактивні технології навчання в малих групах, а саме «робота в парах», «карусель», «акваріум», які створюють умови для більш тісної співпраці та персональної відповідальності кожного учасника.

Робота в парах або малих групах є ефективною під час аналізу фрагментів історичних джерел, зображень фресок, сцен з «Книги мертвих» або схем суду Осіріса. Така діяльність сприяє розвитку навичок співпраці, вміння слухати одне одного та досягати спільного рішення.

Крім того, до цієї класифікації доцільно віднести й індивідуальні інтерактивні технології, насамперед комп'ютерні, що забезпечують самостійне навчання з елементами зворотного зв'язку [16, с.232].

Другим критерієм є цільове призначення інтерактивних технологій.

За цим показником можна виокремити інструктивно-консультативні технології (тренінги, консультації), інформативні (лекція-бесіда, лекція-консультація), мотиваційні (інтерв'ю, мотиваційні обговорення), пізнавальні (ділові ігри, дискусії) та контролюючі (оцінювальна дискусія, науково-практична конференція).

Такий поділ дозволяє вчителю або викладачу свідомо добирати інтерактивні методи залежно від навчальної мети та етапу уроку.

Важливим критерієм класифікації є також характер діяльності учасників навчального процесу. За цим показником інтерактивні технології поділяються на імітаційні та неімітаційні.

Імітаційні технології, до яких належать інсценування, спрощені судові слухання, ділові ігри, моделюють реальні або умовні життєві ситуації та сприяють розвитку практичних умінь.

Інсценування окремих епізодів, наприклад суду Осіріса або ритуалів, пов'язаних із загробним життям, допомагає учням глибше зрозуміти світогляд давніх єгиптян, усвідомити значення моральних норм і віри у справедливість. Такі методи не лише активізують пізнавальну діяльність, а й сприяють емоційному залученню учнів, що позитивно впливає на міцність засвоєння знань.

Неімітаційні технології, такі як круглий стіл, конференція, дискусія, орієнтовані на обмін думками, аргументацію позицій і колективне осмислення проблеми.

Окремої уваги заслуговують технології опрацювання дискусійних питань, які формують уміння аргументувати власну позицію та критично оцінювати інформацію. Дискусії можуть бути організовані навколо таких проблемних питань, як роль фараона в єгипетському суспільстві, значення маат як основи світового порядку або вплив релігійних вірувань на повсякденне життя людей. У процесі дискусії учні навчаються зіставляти різні точки зору, робити висновки та поважати позицію інших.

Наступним критерієм є характер взаємодії між учасниками навчання. В цьому контексті можна виділити взаємодію типу «учень – учень» (робота в парах, карусель), «вчитель – учні» (лекція-бесіда, аналіз ситуацій), «учень – група» (дискусія у форматі ток-шоу, громадські слухання, метод «мікрофон»), а також «учень – комп'ютер», що реалізується через використання інформаційно-комунікаційних технологій.

Окремої уваги заслуговує класифікація інтерактивних технологій за ступенем прояву самостійності та творчості учнів. За цим критерієм розрізняють репродуктивні технології, які передбачають відтворення заданих моделей діяльності (імітаційні ігри тощо), та творчі, що орієнтовані на

самостійний пошук, конструювання знань і створення нового продукту (проєктні технології, спеціальні семінари).

Таким чином, теоретичне осмислення проблеми інтерактивного навчання є надзвичайно актуальним для сучасної педагогіки. Запропоноване нами розширене бачення сутності, форм, методів і класифікації інтерактивних технологій є спробою поглибленого наукового обґрунтування цієї проблеми та створення більш гнучкого інструментарію для організації ефективного навчального процесу.

Отож, сутність інтерактивного навчання полягає в організації такого освітнього процесу, за якого засвоєння знань відбувається через постійну, цілеспрямовану та активну взаємодію всіх учасників навчання. В центрі уваги опиняється не одностороння передача інформації від вчителя до учнів, а спільна діяльність, в межах якої реалізується співнавчання та взаємонавчання – колективне, групове й навчання у співпраці [15].

За умов інтерактивного навчання освітній процес вибудовується як партнерська взаємодія, в якій і вчитель, і учні виступають рівноправними та рівнозначними суб’єктами пізнання. Вчитель в такій моделі передає знання, та виконує роль організатора, наставника й координатора навчальної діяльності, створюючи умови для активного залучення кожного учня до спільної роботи.

Водночас учні перестають бути пасивними слухачами й набувають статусу активних учасників освітнього процесу, які мають можливість висловлювати власні думки, ставити запитання, обговорювати різні точки зору та брати участь у прийнятті навчальних рішень.

Виконуючи навчальні завдання, учні усвідомлюють мету своєї діяльності, поступово навчаються планувати власні дії та прогнозувати результат. Вони засвоюють нові знання й уміння, осмислюють шляхи їх набуття, аналізують власні помилки та досягнення, співвідносять отриманий досвід із попередніми знаннями.

Важливим складником інтерактивного навчання є рефлексія, яка дозволяє школярам оцінити власний внесок в спільну діяльність, усвідомити особистий поступ і визначити напрями подальшого розвитку.

Такий підхід сприяє формуванню відповідального ставлення до навчання, розвитку навичок самостійного та критичного мислення, уміння аргументувати власну позицію й робити усвідомлені висновки. В результаті навчання набуває для учнів особистісного сенсу, перетворюючись із процесу відтворення інформації на активне пізнання, що стимулює внутрішню мотивацію та сприяє становленню здобувачів освіти як самостійних, мислячих і відповідальних особистостей [15].

Роль вчителя в інтерактивному навчанні суттєво змінюється. Він перестає бути єдиним джерелом знань і постає як організатор навчального процесу, консультант і фасилітатор, який спрямовує діяльність учнів, підтримує їхню ініціативу та створює умови для ефективної взаємодії. Важливою ознакою інтерактивного навчання є те, що педагог не «замикає» освітній процес на собі, а сприяє налагодженню змістовних зв’язків між учнями.

Ключовим чинником успішності інтерактивного навчання є взаємодія та співпраця між школярами. Саме в процесі спільної діяльності відбувається обмін думками, формування спільних рішень і колективне осмислення навчального матеріалу. Результати навчання досягаються завдяки взаємним зусиллям усіх учасників освітнього процесу, при цьому учні беруть на себе частину відповідальності не лише за власні досягнення, а й за спільний результат навчальної діяльності [15].

Ефективним доповненням до традиційних інтерактивних методів є використання інформаційно-комунікаційних технологій. Мультимедійні презентації, відеофрагменти, віртуальні екскурсії музеями, цифрові реконструкції пірамід і храмових комплексів сприяють візуалізації навчального матеріалу та полегшують його сприйняття. Комп’ютерні технології також дозволяють організувати індивідуальну роботу учнів, диференціювати завдання та забезпечити оперативний зворотний зв’язок.

Підводячи підсумки, можна сказати, що інтерактивні технології в процесі вивчення теми Стародавнього Єгипту створюють умови для активного, усвідомленого та емоційно забарвленого навчання. Їх використання сприяє глибшому розумінню історичного матеріалу, розвитку пізнавальної самостійності учнів і формуванню цілісного уявлення про одну з найдавніших цивілізацій світу.

Поєднання різних інтерактивних форм і методів дозволяє перетворити урок історії на простір співпраці, діалогу та спільного пізнання.

Важливим напрямом упровадження інтерактивних технологій в процесі вивчення теми Стародавнього Єгипту є й організація творчих проєктів, які спрямовані на розвиток пізнавальної самостійності учнів, їхньої уяви та вміння застосовувати здобуті знання в практичній діяльності.

Проєктна робота дозволяє поєднати навчальний зміст із творчим самовираженням школярів, що особливо важливо під час опрацювання культурних і релігійних аспектів історії.

Однією з ефективних форм творчої проєктної діяльності є створення лепбуків, які виступають своєрідними інтерактивними міні-посібниками з теми.

Працюючи над лепбуком, учні самостійно добирають інформацію, систематизують матеріал, створюють схеми, ілюстрації, короткі тексти, що відображають ключові аспекти культури Стародавнього Єгипту: пантеон богів, уявлення про загробне життя, соціальну структуру суспільства, особливості мистецтва й архітектури.

Така форма роботи сприяє розвитку навичок аналізу, узагальнення та структурування інформації, а також формує відповідальність за кінцевий результат.

Не менш результативним є виготовлення тематичних плакатів, колажів і стіннівок, які можуть бути присвячені окремим проблемним питанням, наприклад символіці єгипетського мистецтва, будові пірамід, суду Осіріса або

ролі фараона в державі. Робота над плакатом передбачає командну взаємодію, розподіл ролей, обговорення змісту й способів його візуального подання.

В процесі такої діяльності учні навчаються не лише передавати інформацію, а й робити її зрозумілою та доступною для інших.

Творчі проєкти також можуть реалізовуватися у формі презентацій, міні-досліджень, ілюстрованих історій або творчих портфоліо, що поєднують текстові й візуальні елементи. Це дає змогу врахувати індивідуальні здібності учнів, надати їм можливість обрати зручну форму роботи та проявити власний інтерес до теми.

Застосування творчих проєктів в навчальному процесі сприяє формуванню стійкої мотивації до навчання, розвитку креативного мислення та комунікативних умінь. Крім того, проєктна діяльність дозволяє перевести учнів із позиції пасивних споживачів знань у роль активних творців навчального продукту, що значно підвищує ефективність засвоєння історичного матеріалу. Таким чином, використання лепбуків, плакатів та інших творчих проєктів є важливим доповненням до інтерактивних технологій навчання та сприяє формуванню цілісного й глибокого розуміння теми Стародавнього Єгипту.

Висновки до розділу 3

Отже, аналіз методичних підходів до вивчення теми Стародавнього Єгипту в шкільному курсі історії дає підстави стверджувати, що ефективність навчального процесу значною мірою залежить від доцільного й усвідомленого поєднання традиційних і сучасних методів навчання. Зміст цієї теми, насичений складними світоглядними уявленнями, символікою, релігійними концепціями та багатою матеріальною культурою, потребує не лише інформативного викладу, а й створення умов для активного пізнання, осмислення та особистісного залучення учнів.

Традиційні методи навчання зберігають своє важливе значення, адже вони забезпечують системність, логічну послідовність подачі матеріалу,

формування базових історичних понять і хронологічного мислення. Водночас їх використання набуває більшої ефективності за умови доповнення сучасними методами, які відповідають освітнім потребам і викликам сьогодення, зокрема умовам дистанційного навчання, нестабільного освітнього середовища та різного рівня підготовки учнів.

Сучасні та інтерактивні методи навчання значно розширюють можливості викладання історії Стародавнього Єгипту, дозволяючи подолати часову й культурну віддаленість цієї цивілізації від сучасного школяра. Вони сприяють активізації пізнавальної діяльності, формуванню критичного мислення, розвитку комунікативних навичок і вміння працювати в команді. Особливу роль відіграють інтерактивні технології, які змінюють саму логіку освітнього процесу, перетворюючи його з односторонньої передачі знань на спільну діяльність учителя й учнів.

Застосування класифікації інтерактивних технологій, запропонованої О. Пометун, а також її розширення з урахуванням форм організації навчальної діяльності, цільового призначення, характеру взаємодії та рівня творчої самостійності учнів, дозволяє вибудувати гнучку й ефективну модель навчання. Такий підхід створює умови для свідомого добору методів відповідно до мети уроку, навчального матеріалу та індивідуальних особливостей школярів.

Особливо важливим компонентом сучасного навчального процесу є залучення учнів до творчої та проєктної діяльності. Використання лепбуків, плакатів, колажів, презентацій, міні-досліджень сприяє глибшому засвоєнню навчального матеріалу, формує навички аналізу й узагальнення інформації, розвиває креативне мислення та відповідальність за власну навчальну діяльність. Проєктна робота дозволяє учням не лише відтворювати історичні факти, а й осмислювати їх, інтерпретувати та представляти у доступній і зрозумілій формі.

Таким чином, поєднання традиційних методів навчання з інтерактивними технологіями та творчими формами роботи забезпечує цілісний, особистісно

орієнтований підхід до вивчення теми Стародавнього Єгипту. Така організація навчального процесу сприяє формуванню стійкого інтересу до історії, розвитку історичного мислення та усвідомленого сприйняття культурної спадщини однієї з найдавніших цивілізацій світу. У результаті урок історії перетворюється на простір діалогу, співпраці та активного пізнання, що відповідає сучасним вимогам шкільної освіти.

ВИСНОВКИ

Отже, в ході проведеної роботи нами були досягнуті усі висунуті завдання, в результаті чого було зроблено наступні висновки:

- проведений аналіз історіографії та джерельної бази засвідчує, що вивчення культури й релігії Стародавнього Єгипту спирається на надзвичайно потужний і різноплановий науковий фундамент. Сформована впродовж XX – початку XXI століття традиція досліджень поєднує історичні, філологічні, археологічні та релігієзнавчі підходи, що дозволяє комплексно осмислювати давньоєгипетську цивілізацію. Особливу роль в розвитку цієї проблематики відіграли праці М. Коростовцева, які розширили джерельну базу, та запропонували системне бачення соціальних, релігійних і культурних процесів. Різноманітність джерел – від монументальних написів і папірусів до археологічних пам'яток та античних свідчень – створює надійне підґрунтя для наукового аналізу й одночасно відкриває широкі методичні можливості для викладання теми в шкільному курсі історії;

- культура Стародавнього Єгипту постає як цілісна й внутрішньо впорядкована система, що формувалася в тісному зв'язку з природними умовами, соціальною організацією та світоглядними уявленнями єгиптян. Її характерними рисами стали канонічність, символічність і надзвичайна стійкість форм, які поєднували практичні знання з глибоким сакральним змістом. Архітектура, мистецтво, писемність і наукові досягнення виконували як утилітарну функцію, так і слугували засобами збереження космічного порядку та історичної пам'яті. Саме завдяки здатності гармонійно поєднувати традицію й поступове оновлення культура Стародавнього Єгипту змогла зберегти свою цілісність протягом тисячоліть і справити тривалий вплив на подальший розвиток світової цивілізації;

- релігійні уявлення єгиптян становили смислове ядро їхнього світогляду й визначали ставлення людини до життя, смерті та моральної відповідальності. Віра в загробне існування, багатоскладову природу людини, суд Осіріса та принцип маат формували культові практики, соціальні норми та етичні

орієнтири давньоєгипетського суспільства. Релігія поєднувала в собі міфологічні образи, моральні уявлення й магічні практики, створюючи цілісну систему пояснення світу. Через ці вірування єгиптяни прагнули подолати страх перед смертю та забезпечити безперервність буття, що надавало їхньому життю глибокого сенсу й внутрішньої впорядкованості;

- поєднання традиційних і сучасних методів навчання є необхідною умовою ефективного вивчення історії Стародавнього Єгипту в шкільному курсі. Традиційні методи забезпечують логічність, послідовність і наукову точність викладу матеріалу, тоді як сучасні технології та засоби візуалізації допомагають подолати абстрактність і часову віддаленість теми. Таке поєднання сприяє активізації пізнавальної діяльності учнів, розвитку історичного мислення та формуванню стійкого інтересу до предмета. Використання різноманітних методів дозволяє враховувати індивідуальні особливості школярів і перетворює урок історії на осмислений процес пізнання, а не механічне відтворення фактів;

- застосування інтерактивних технологій і творчих форм роботи значно розширює дидактичні можливості викладання теми Стародавнього Єгипту та сприяє формуванню ключових компетентностей учнів. Інтерактивні методи створюють умови для активної взаємодії, розвитку критичного мислення, уміння аргументувати власну позицію й працювати в колективі. Вони дозволяють учням не лише засвоювати інформацію, а й осмислювати її через обговорення, моделювання історичних ситуацій та творчі завдання. Завдяки цьому історичний матеріал набуває особистісного значення для школярів, а навчальний процес стає більш живим, мотивуючим і результативним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Боднарюк Б., Яновський Я. Давньоєгипетська релігія: космологія, космогонія, культи, обряди та містерії (II). *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. 2017. № 2. С. 8-20.

2. Д'ячков С. В. *Всесвітня історія. Історія України (інтегрований курс)* : підруч. для 6 кл. закл. загал. серед. освіти. Харків : Ранок, 2019.

3. Давньоєгипетська релігія. *Велика українська енциклопедія*. URL: https://www.google.com/search?q=https://vue.gov.ua/%25D0%2594%25D0%25B0%25D0%25B2%25D0%25BD%25D1%259C%25D0%25BE%25D1%2594%25D0%25B3%25D0%25B8%25D0%25BF%25D0%25B5%25D1%2582%25D1%2581%25D1%258C%25D0%25BA%25D0%25B0_%25D1%2580%25D0%25B5%25D0%25BB%25D1%2596%25D0%25B3%25D1%2596%25D1%258F (дата звернення: 01.12.2025).

4. Джерела з вивчення історії Стародавнього Єгипту. *Библиофонд*. URL: https://www.bibliofond.ru/view.aspx?id=447919 (дата звернення: 01.12.2025).

5. Інноваційний формат сучасного уроку з історії (методичні рекомендації). / Укладачі: д.і.н., проф. Доброжанський О. В., к.і.н., асист. Богачик Т.С. Чернівці: Технодрук, 2021. 32 с.

6. Історія Стародавнього Єгипту [Відео]. *YouTube*. 2020. URL: https://www.youtube.com/watch?v=6f-qM9gyuuA (дата звернення: 01.12.2025).

7. Іщук О. А., Карабанова Н. С., Томащук О. Г., Іванюк О. А. *Історія фізичної культури* : метод. розроб. для студ. фак. фізичної культури, спорту та здоров'я. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2023. 128 с.

8. Крижанівський О. П. *Історія Стародавнього Сходу* : навч. посіб. Київ : Либідь, 2002. 590 с. URL: https://www.info-library.com.ua/books-book-133.html (дата звернення: 01.12.2025).

9. Культурні надбання Давнього Єгипту [Відео]. *YouTube*. 2017. URL: https://www.youtube.com/watch?v=97OuxouDtsA (дата звернення: 01.12.2025).

10. Луцюк М. В. Давньоєгипетська релігія. *Велика українська енциклопедія*. 2024. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/49701/ (дата звернення: 30.12.2025).

11. Мистецтво стародавнього Єгипту. *Arshistorian Blogspot*. URL: https://arshistorian.blogspot.com/2015/02/blog-post.html (дата звернення: 01.12.2025).

12. Пижик А. М., Черевичний Г. С. Методика викладання історії в школі: навчально-методичні рекомендації до вивчення дисципліни та проходження педагогічної практики студентами. 2-е перероблене та доповнене видання. Київ: ТОВ «Видавництво «Юстон», 2020. 125 с.

13. Писемні джерела з історії Стародавнього Єгипту. *Sites Google*. URL: https://sites.google.com/view/hist-world-and-ukraine-grade-6/S1/1 (дата звернення: 01.12.2025).

14. Полюхович І. Стародавній Єгипет: що відомо про одну з великих світових цивілізацій. *Pressa.rv.ua*. 2019. URL: https://pressa.rv.ua/news/starodavnij-yegypet-shho-vidomo-pro-odnu-z-velykyh-svitovyh-czyvilizaczij/ (дата звернення: 01.12.2025).

15. Пометун О.І. Особливості використання інтерактивних технологій навчання у початковій школі. URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/zbirnuk_nayk_praz/2008/2008_1_24.pdf (дата звернення: 18.01.2026).

16. Ревенко В. В. До питання про суть та класифікацію інтерактивних технологій. *Електронна бібліотека Криворізького державного педагогічного університету*. URL: https://elibrary.kdpu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/7945/1/39.pdf (дата звернення: 18.01.2026).

17. Релігія та міфологія в Стародавньому Єгипті. *Sites Google*. URL: https://sites.google.com/view/hist-world-and-ukraine-grade-6/R2/T1/12 (дата звернення: 01.12.2025).

18. Романенко А. О. Давньоєгипетська «Книга мертвих» та її роль у житті давніх єгиптян. *Дебют* : зб. наук. праць. 2018. С. 13-15. URL: https://repository.mu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/538/1/Debut_istfak_2018.pdf#page=13 (дата звернення: 30.12.2025).

19. Стан джерельної бази. *Info-Library*. URL: https://www.info-library.com.ua/books-text-6042.html (дата звернення: 01.12.2025).

20. Стародавній Єгипет. *Historian*. URL: https://historian.in.ua/%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%96%D0%B9-%D1%94%D0%B3%D0%B8%D0%BF%D0%B5%D1%82/ (дата звернення: 01.12.2025).

21. Стародавній Єгипет. Цікаві факти [Відео]. *YouTube*. 2021. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Vzmh3ifUoHc (дата звернення: 01.12.2025).

22. Щербань Т. О. Академік М. О. Коростовцев: досягнення на терені єгиптології. *Шрон*. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Scherban_Tetiana/Akademik_MO_Korostovtsev_-_dosiahnennia_na_tereni_iehyptolohii.pdf (дата звернення: 01.12.2025).

23. Щербатюк В. М., Дурнов Є. С. Державно-правовий розвиток Стародавнього Єгипту: сучасна вітчизняна історіографія. *Сторінки історії*. 2021. Вип. 51. С. 49–60. DOI: 10.20535/2307-5244.51.2020.220193.

24. Яковенко Г. Г. Методика навчання історії: навчально-методичний посібник / Г.Г. Яковенко. Харків: Видавництво ХНАДУ, 2017. 324 с.